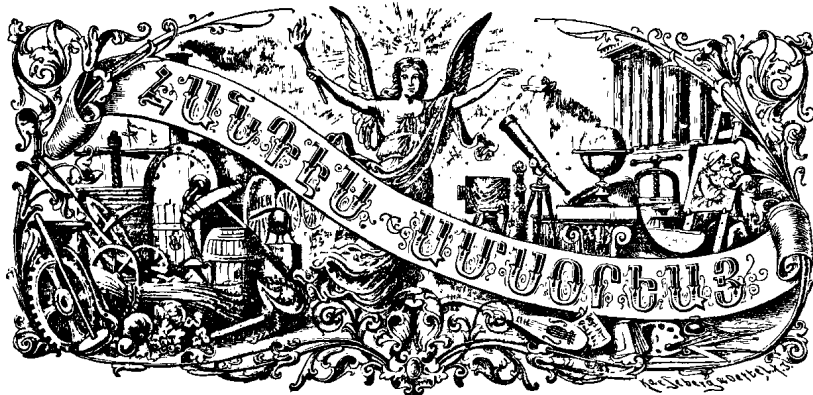

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Է. ՅԱՐԻ 1893

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
 Անգամայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
 Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 11 ՆՈՅՏԵՐԵՐ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ

ՄԻՋԵՆ ՈՒ ՆՈՐ ԲԺՇԱԿԱՆ ԳՐԱԹԻՒՆԵՐ

21.

Ժ. ԱՄԻՐՏՈՂԱԾ ԱՐԱՍԻԱՅԻ

Օգուտ քժշկութեան եւ Անգիտաց անպէտ:

(Աւրէլ)

անձուկ կապակցութիւն ունի, բայց սկզբնական ընդհանուր անտեսութեան մէջ՝ Ա՛հիւոյ աղօթիկն չեղնակն կենաց նկատմամբ երկու կարեւոր տեղեկութիւնք կան, որոցմէ չէինք կարողացեր բուն տեղն օգտուիլ, եւ այսօր կը յաւելուէք ասո՛ւ:
 Ամբողջութեամբ մահուան թուականն Ապրիլի թուոյն մէջ ծանուցած էինք, մայիս սխալմամբ գրուած ՉԻՆԵՆ ուղղելով ի ՉԻՆԵ. եւ այս ուղղութեամբ հանուրէր՝ կասկածանք յայտնելով: Այժմ այն ՉԻՆԵ, թուականն կարող ենք անկասկած հաստատուն համարել,

որովհետեւ Բուսարաուիեան յորինողն երկրորդ վկայութիւն մ'ալ ի մէջ կը բերէ, որ աննշանակ տարբերութեամբ նոյն թուականը կը հաստատէ: Ահա ասոյիկ երկուքն ալ առերի իրեաց:

Արեւիկ, 1890. Յուլ. 12/24: Բաղմէ. 1893. Մարտ. Է 14/28:
 Փոխեցաւ ի Քրիստոս Ամբողջութեան թիւին թարգմանող գրութիւն թիւ. 21-ին. Գեղեկեմբերի ամսուն իւր, օրն հինգշաբթի:

Երկրորդ կարեւոր կամ ղէվէ հետաքրքրական տեղեկութիւնն այն է, որ 1480ին գրուած Յիշատակարանն մի յառաջ կը բերուի վերոյիշեալ (1492) ինչն մէջ, որմէ կ'իմանանք թէ Ամբողջութեան օրդի մի ունի եղեր՝ Ամբերտի ամուսնի, զոր «Գեղեցիկէն նորահաս զաւակն կը հոգէ Յիշատակարանն:

Բ. ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԳԻՐԲ

Նախընթաց էջերուն մէջ տեսանք որ Ամբողջութեան թիւի Օգոստոս Բէնեդիկտին կոչուած բժշկութեան զատիկն զիստաւոր երկատիրութիւն մ'ալ ունի, այն է՝ իւր Բժշկական բառագիրքը, զոր Ա՛հիւոյ աղօթի տնտեսած է: Արդէն Համիտ սկիզբները յառաջ բերած ենք այն երկրորդ գործնայն վերաբերեալ քանի մի համառոտ տեղեկութիւններ, որոցմէ կ'իմանցիք գրութեան տեղն ու ժամանակը, միանգամայն թէ սրբափ աստեղծանք մէջ չեղնուած է: Նոյն տեղեկութեանց վրայ կը յաւելուէք ասո՛ւ՝ Հեղինակին Յառաջարանն կոմ՝ Նախաշաւղէն քաղելով՝ այն ամենայն ծանօթութիւններն, որք կարող են ծառայել տեսնելու թէ ինչ պատճառաւ եւ որ նպատակաւ ձեռնարկած է այս գործին, եւ ինչ կերպով գործն հանած:

Երկու Նախաշաւղէն սկիզբները քանի մի տող ընդհանուր խօսք գրեցին, եւ իւր այս գրութեան աշխատութեան վրայ համառոտ տեղեկութիւններ

տակէն ետեւ, այսպէս կը զերեւանիկէ. «Թարգմանեցաւ այս գիրքը՝ մէկ մէկ դեղերուն զգույթիւնը՝ ի բազում գրեւոր այլ ազգայնական մեղադրանքներու եւ անհիման բռնութիւններու ընդդէմ: Ամբողջութեամբ ընդհանուր... եւ զայս գիրքը շինեցաւ եւ ստուգեցաւ շատ բառերով եւ պատմութեանով, զի որք կարգաւ ճշտութեամբ յիմանան: Եւ անգէտն ոչ օգտի ի ամենէ. եւ անուանեցաւ զայս զըզուստեան: Անհիման անհիման. եւ պարտական եմ գիտականացնել եւ ծառայ ամենայն փիլիսոփայիցն»:

Յակոբ մի յետոյ կը ծանուցանէ թէ ինչ պատճառաւ ձեռնարկած է գրութեանս: Իրմէ յառաջ չայտերէն ընդհանուր գրութեան գրութեան շինող ազգայնական անունները մի բառ միմեկ նշանակելով, անոնց մասին՝ ինչպէս Հետազոտութեանց Կէտքերուն մէջ տեսանք՝ կ'ստի թէ «շատ գրեւոր շինել էին վասն դեղերուն զգույթիւնը եւ օգտութեանը»: Բայց յայտնապէս իւր ահաճութիւնը կ'իմացնէ այս գրութեան ոչ միայն կարճատևութեան այլ նաեւ նոյն կարճատևութեան թերի եւ պակասաւոր մնալուն վնաս, բնակով որ անոնցմով՝ դեղերուն «թէ զգույթիւնը կու գիտեալ» նա զգույթիւնը (թերեւ) զգույթիւնը, ինչպէս պարբերութեան երկրորդ անգամը կը ցուցնէ»): չգիտեալ, եւ թէ զգույթիւնը կու գիտեալ» նա զգույթիւնը չեալ գիտեալ, եւ կայր՝ որ զանուանէն գիտեալ եւ զինքն չգիտեալ. եւ կայր՝ որ ոչ զանունն գիտեալ եւ ոչ զինքն եւ ոչ զիւր փոխանը: Եւ ի վերայ այսոր Հետազոտութեան զգույթիւնը կու գիտեալ գիտեալ, եւ այս պատճառաւ այլ ազգայնականութիւնը:

Այս ուրեմն վերոյգրեւներէն կ'տեսնուի որ դեղերէն վնաս իւր նախորդայն գրութեանը պակասաւորութիւնն եղած է պատճառաւ այս Բռնական բառապարզ ձեռնարկէրէն. եւ իւր նպատակն էր՝ գեղաց մասին ամենայն Հանգամանք լիակատար գրութեան մի յերեւան հանել, զայս աւելի պայծառ իւր ցուցնէ, յաջորդեալ, երբ դեղագործութեան նշանակութեամբ մանրամասն խոսած միջոցին՝ դեղերու աստիճանին (որոշման) եւ անոնց խառնուածին հասնելով, այսպէս կը գրէ. «Այս արուեստիս գիտելու զգույթիւնը եւ զանուններն զգույթիւնը եւ զանուններն կու գիտեալ եւ կու հանեն եւ կու յիմանան. (եւ) թէ այս խառնուած դեղերուն զգույթիւնը եւ աստիճանը եւ հոգիութիւնը եւ գիտելութիւնը եւ չորութիւնը քանի աստիճան է հասնել ստոյգ իմանան եւ գիտեն: Եւ ես անպարտաւոր ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ ի յայս արուեստ շատ աշխատեցայ՝ մինչեւ զսա զայս եւ ստուգեցի կրկին կրկին, որ Հետազոտութեան իմանան, եւ ուսանողացն հեշտ լինի եւ գիտելութեամբ ուսանի»): եւ հասկանալով զծածուկ արուեստը, որ (այս)՝ ամենայն բռնականութեան զայս ծածկել էին եւ չէին գրել ի բռնականին. եւ ծառայիցն յայտնեցի կամքն Աստուծոյն:

Այս խօսքերէն ետեւ՝ Նախաշարքը քանի մի էջ ալ շարունակելով՝ Ամբողջութեամբ կը խօսի դեղի իրարու որոշ շարժով խառնուելուն հետեւեւորութեամբ անոնց աստիճաններուն փոփոխման վնաս: Այսուհետեւ դեղաց՝ նոյնպիսի խառնուելուններէն

ծագած վնասներուն շարք տեսակաց արարեալն աւանդաբար կը շարադարձ, զոր ինք կ'անուանէ «Կէտք. գործանաւորութիւն դեղերուն», եւ անոնց առջեւ հայտերէն նշանակութիւնն ու համաձայնութիւնը կը յայտնուի: Իրրեւ օրինակ կ'ընենք այն «Կէտք. գործանաւորութեանց» մի քանին:

Ա. Առջի, որ է նուրբ, այնքան ասեմ՝ որ դեւ մեր բնական աստիճանին ի նա չէ հասնել՝ նա կը գործութեան հասնի մարդոցն անհիման յաճանքն մնաւելուն, որ է նուրբ այս, որդէն որ գիտի եւ եւ որ նման է սոցալ: Բ. Բնական, որ է լեղին, որ այս վերագրան է որ լուրջ աստիճան ի ներհան եւ ամենայն գիտել:

Գ. Սոյն, որ է լեղին, այն է որ կու ասեն որ այս նոր մասունքն ամենայն գիտել ու ի յանձն քայլէ, որ է լեղին եւ որ նման սոցալ կան:

Դ. Զգույթ, այնքան ներհան է, որ է հոգեւորական, որ զայն (= ստուգել):

Ե. Առջի, որ է կոպտութիւն, այն է զինքն՝ որ քաշելով ի կոպտութիւն, զինքն զինքն...:

Յ. Հոգ, որ է զգույթ, որ շատ շատ կոպտի եւ զինքն զինքն զգույթ...:

Զ. Բնական, որ է կոպտութիւն, այն է զինքն եւ որ զգույթն աստիճան եւ զայնին կու գիտելն եւ ի գուրբ քայլէ, եւ զինքն կոպտութիւն, որդէն մանանին եւ որ սոցին նման է:

Է. Առջի, որ է զգույթ, այն է զինքն եւ որ զինքն ինքն ու զինքն ի կոպտութիւն եւ զինքն զինքն զինքն զինքն եւ զինքն զինքն...:

Բազմազան «Կէտք. գործանաւորութեանց» անուններն ու մէկնութիւնը մինչեւ վերջն այսպէս յառաջ կը տան:

Նախաշարքը կ'աւարտի այն հետազոտութեան Հոգեւորութիւնը՝ որոշ սկզբն է՝ «Եւ այլ յիշելով թէ էր եղաւ այս գիրքը աշխարհաբար, զոր եւ հետազոտութեանց սկիզբները (Հոգ. 10) հաղորդած ենք»:

Գնենք աստ ըստ աստիճաններէն քանի մի օրինակ, որպիսի կը չեն մեր ի ձեռքն անցնող Չեռագիրքն, որ զազգայնական եւ բառական հին, անթուական եւ պակասաւոր, բոլորգիր Չեռագիրքն: Նոյնին ամբողջ զազգայնական եւ Նախաշարքն եւ Բառագիրքն Առջի սկսած մասն. միանգամայն այլ սակաւաւոր Չեռագիրքն եւ բառական աստու աստու թիւնքն ի զանապետական տեսակի կորուստութիւն ունեն:

Ա... Երբեք մանկ լինի՝ օտերն ի գետին ներքեւ կու ստանալ իւր գաղափարն եւ կու գիտնալ եւ այսին կու անունը: Եւ որքան զարմանալու կու լինի՝ կայր ի գուրբ կու գալ, եւ կու երանել իրենց գաղափարն կու գիտնալ, զորն կու գիտնալ եւ զորն ի վերայ այնքան կու գիտնալ, եւ այսին կու բացուի եւ արարել Աստուծոյ զայն օտերուն: Այսպէս անուանութիւն ի յայս խոստ է գրել:

Բ... Առջի գիտելու... թէ Այս կախ լինողի կու անունը: Եւ լինողն անուն կոչելի մի կայր, ի հոգ կու անունը... Եւ ի յայն զգույթն կին մի կայր՝ որ այն կախ ի իշխանութիւն կու այնքան, եւ այն անուններն որ զայն կու գիտնալ, մասններէն, որ Արտաբայան կը գիտնալ, եւ այն կը գիտնալ ի հոգն էր: Եւ կու երկայր այն կինն հոգեւոր եւ փառք եւ պատմութիւն զայն հոգն ի ինքն աշխարհ կու գիտնալ եւ ի քաղաքայն կը բերէ: Եւ ի յայն անոն շատ մասալ եւ գիտնալ կու գիտնալ: Եւ այս հոգեւոր կու արարել եւ կու խառնել: զինքն զայնքան կու անունը հոգեւոր, եւ այնքան քայլէ եւ ասպէս (Հոգ) յառաջ կու ինքնուր: Եւ այն ինքն որ ի վնաս զայ կու անունը, եւ զինքն արարել է

և եղի է. և այն որ անպէտ է՝ դէր աւազ և գեղ քար է, ընն առնուլ. և քայն շուր կու թորուն որ կու յետապի, և կու շարացնէ՝ որպէս մոմ կակոզանայ, կտոր կտոր կու կտրեն և զաւր կու պնեն, որ է բլբնի. և ի վերայ զԼաւաութիւնն զպատկերն կու մատնէրեն և ի շուրն կու շարացնեն. . . Եւ յորժամ զԴիտակերտսն զգիրքն առի և կարդայի, և տեսայ որ (յայս մասնէն) կու քաշի արուն կու խաւանի և ապա կու շարցի, և այն կինն որ Լաւաութիւնն զմատնէն Հայն ունէր և ի նորս իշխանութիւնն էր այս կուս. (և.) կու առնուր յայս կուսէն (որ) քաշի արունով շարգած կատենի, և մատնէն քար կու առնէր, և զանունն Մատնէն քար կու կատենի: Եւ ևս Գեղիանոս ուզիցի որ ևս այլ զայսոր զիտունալի յիմանամ, թէ յայս Հոգէս և յայս արեւնէն արարի կու խաւանի և ինչպիսի կու խաւանէ: Հապա այս գործն ի արեւն չէր ելնէ, և կու զիցի որ երթայի անտունի զայն կողին եւ զայն Հոգին գործուն Գնացի անցայ ի յայն կողին որ Կերպուր կասեն, այնոր Համար որ ի Տոն ինձի Հնապանդ մարդիկ կային ի յայն կողին զնոցա անտունին պատեհէ էր: Եւ զլիճնորի զկրն անտունի ի յիշուացայ, և կարեալաները զեօսքն . . . յորժամ եւ ի յայն կողին զնացի՝ նա այն կինն որ Լաւաութիւնն պատկերին իշխանաւորն էր ի յայն բլբնէ եկաւ. և ի յայն բլբնէ Համբողջ սխտւ. և զայր ցանեց, և զիւրեք օրինացն զծնէ ինչպէս որ էր՝ արաւ, և զայգիմատնէն Համբ կուս շինեց. . . Եւ յորժամ եւ զայս տեսայ եւ ուս զնիցի որ գիտեամ՝ որ ի յաւաթի ժամանակն այս կուսի քաշի արուն կու խաւանէ ելել, Հարցայ նա զիս ծաղը արին, և իրենք այլ ի մէկ ապէէ որ լսէ էին, և նոցայ այլ զայլեզր զառան կու պատմէին անդիտութեամբ: Եւ յետոյ յայն քաղցին մարդկացն զիւրն տ առի: . . . Եւ ևս Գեղիանոս ուզեցի որ փորձէմ և գիտեմու զայոցն, և յիշուացայ առի ի յայս կուսէ Խիւ. բլբնէ շինեցի: Եւ այն մարդն որ զգիրք մեզի երեսու յայն տեղանք պատուական մարդկայն էր, և զայս կուս շատ ի գործ էր արիւր, նոր խոցերուն և չին խոցերուն, և օծալարի և ամենայն զաղաւաշարի այս դեղովս զից կու առնէր:

Գ. Եւ անպիտան ծռայու(ւ) թիւ պի լինէցնեմ վասն մատնէն քար կուսուն: Եւ թուականութեանն Հայոց Ժիւն. ամին, ի թագաւորութեան Սուրբ տան Մուհամմադ խանին, որ կայր որ ծռուլ էր Լիտանիցիտապոլսն, և զայոց կուս վասն մատնէն քար կուսին, որ գտնուին զնից, և զրկեցին ի սարակինտ ազգէն մէկ բռնի մարդ մի ի յայն կողին որ Լիճնուս անուանեն, որ երկուր գտնուր զանից յուր մատնէն քար կուս: Գնաց և ոչ գտաւ ի յայն կուսէն, այլ գտաւ ի յայն մէկայլ կուսէն՝ որ զայն կու կայրէր, որ և երեք թագաւորն: Եւ տեսան բռնիքին և ոչ բնականաւորն: Եւ այլ ի Տրամպիլ թագաւորն մեր երեք մարդքն որ երթան գտնուին զմատնէն քար կուս: Եւ այն երեք մարդքն մէկ բռնիք էր ի Պարսից աշխարհէն, և մէկ բռնիք էր Հոռուն, և մէկ արեւուն ի յայն տեղանք ի մարդկայն էր, և ունէր պաշտօնս նիսաբիկապոլսն: Եւ զնային եկան Լաւաութիւնն և զտան ի Տոն ծեր մարդիք: Ի յայն կողին, և զտան գրեանք վասն պատմութեանն Հայոցն և զտան գրեանք որ կու կայրէր մատնէն քար կուսին. և զանից ի յայն կուսէն՝ որ գտան: Եւ փորեցին և Հանին ի յայն կուսէն մարդ մատնէն քար կուսին, և բերին թագաւորն մարդ և առին արարեալ ի թագաւորն: Եւ յայն տեղանք որ այն կուս կու լինէր՝ գտնուին զրին և պատահալ զրին, և չին ի արի յայն կուսին մարդուս: Եւ ի յայն կուս կու թագաւորն մեր լինելէ երես շատ փարէր որ բլբն կու խանէ, և զայն ի խաղիան եզրի և պահեց: Հիմն մեծ է մեզ և Հիշատիւեամբ կու գտնուիք զիսն:

Գ. Աւելլ ընդդ, որ Թուրքն Տուրքն Եւրոպէսէ, որ է լաւապիս (== Նապատապիկն) անպիտան: Ինքն մէկ խոտ մե է որ մէկ կանգուն ի գետնի ի վեր կու ելնէ և ծիրանի ծաղիկ ունի, նման է թխանի ծաղիկն, և մէկ ծաղիկ մէկէն կու ելան, և յետեւ մանր ծղրէր կու բուսնի շատ, և միջի ձիցն Հաստութիւնն մէկ մասոր չափ է: Եւ տեսնեն նման է զլաւաութիւնն տերեւին, թայց զայն թիւ մի սեւեւութիւն կու քրշու, և տերեւին վերայ տարիտու զաւր ունի, և յորժամ Հանին և յերեսուն քանի զերեսն կարմիրն և զգունն ապէկցեն: Եւ թէ եկին և զրուր խանի օտոտ զաղաւաշարին, և զիւրեքն կակոզանէ: Եւ թէ ծեծեն և մարդիկ երգով սպիլք առնան և զնեւ յայն ուսեցին զերոյ որ ի Նաստապոլսն լինի՝ օտոտ և զցաւն տանի և զիտունէն այլ տանի:

Ե. Աւելլ: Ինքն մէկ ցեղէ խոտ մե է, որ տերեւն սխտորի տերեւ կու նմանի, և տանի փաթեկի ևս բոլոր կու լինի: Եւ ինքն մէկ ապգ սխտոր է ևս Հնից կամ վեր ծաղ կուսեանայ, և յերկաւաութիւնն մէկ մէկ թիլ կու լինի, և ի ցանկերուն ի մէկն և ի փոս տարաւոր կու բուսնի, և տերեւն Համբ զգործի Տամ կու նմանի: Եւ թէ զտերեւն քարաւ. այլուրով սպիլքան տանին և զնեն ի աւից տաք ուսեցին՝ օտոտ: (Օտիւր Եւ) այն լուծմանն որ ի յաւից զանկերուն լինի: Եւ թէ եկին և զնեն տաք ուսեցին՝ օտոտ: Եւ թէ զլուր ծեծեն և ցանեն չին խոցերուն՝ օտոտ: և կրակայն սպառնին օտոտ: Եւ թէ ծեծեն զլուր խոտով և զլուրն խանի օտոտ այնոր որ արին լուծի: Եւ թէ ի զնէ երեսուն զամբ է թիւ մե երկու զամբ ուսեցին, և թէ ճաղեղով խաւանեն և ի տալայոց խոցերոյն վերայ զնեն միս բուսցեն ևս աղացնէ:

Չ. Աւելլ: որ Բարապ սուլու ասէ, Պարսիկն Եւրոպայէս ասէ, և Հռոմէս ասէ, և Թուրքն ինչպէս ասէ, և բնութիւնն տաք է ևս յոր է, և ի իր մարթ(ն) քան զանի մարթի տաք է, և զեր մարդոյն և Տոլմուսութիւն մարդոյ օտոտ: ևս ուսեցին բնութիւնն ի գորտ բնութիւնն մատիկ է ի տաքութիւնն: Եւ թէ զաղաւաշն ի րինէն եկին ևս այն մարդն որ սուրալաութիւնն ունի ի վերայ լուսն օտոտ: . . . Եւ թէ զնիցն կենդանի ի Հոռուն մէկին մէկն ևս եկին մինչեւ տորոնի, և զայն ձեթին քամա ևս օծեն սուրալաութիւնն և զերեսն ցաւաւորութիւնն շատ օտոտ: . . . Եւ թէ զնաղաւաշն ի յալանին կու լինեն: զմարտութիւնն տանի:

Ի. Աւելլ: Եւրոպայէս, որ է (Եւրոպայէս), կենդանի է ծովային յերկայն, ի օտոտ կու նմանի, և այս բլբնիկն զնիցն ծածկել է որպէս ձկան փող որ խոշոր լինայ . . . Եւ թէ խանի վերայ շարժէ լուսն ծեղով և ամենայն զիւրեք: . . . Ինչ (== Ինչպէս պայտար) ասէ թէ ինքն օտոտի պէս կենդանաւ վերայ կու բուսնի որպէս Հապուստ. և զայն ի յայն ծովուն կու բերեն՝ որ յայն ծովեղերն ասպաղ-կու բուսնի: Եւ այս երկուցեղ կու լինի, մէկն . . . սպիտակ է, և մէկն . . . սեւուկ է, և լուսն այն է որ սպիտակ է՝ որ ի Եւրոպայէս կու գայ: . . . Ինչ, ասէ թէ Պարսիկն այսոր Խաւանի Էրեք (Եւրոպ) ասէ և Խաւանի օտոտ ասէ . . .

Բ. Աւելլ: որ է անձրութիւն, ինքն յայտնի խժ մե է, երկու ցեղ է, սպիտակ և կարմիր, լուսն այն է որ սպիտակ լինայ . . . յետապոլ է զիտոցին, և օտոտ այն ցաւաւորն է որ լուր լինելու է . . . Եւ թէ օծեն օտոտ . . . անիլին խոցերուն ևս գտնան ի յերեսանք տանի . . . և զուրիւն և զլուսն լուծէ: . . . Եւ թէ սուրալաւ ցաւաւորն բնական ձիւթովն խոցեն օտոտ: և զմարդն զիւրեքն: Ինչպիսիք տաք ասէ. Թէ ուզեն որ մէկ խանի նիլ մէկ խաւանէ ևս խան. երկու զամբ ի բան տաք . . . Ասէ Պատմէին թէ ինքն

